

## CA'FER ES-SADIK VE ONA İZAFE EDİLEN TEFSİRİ

Doç. Dr. Celâl KIRCA\*

### GİRİŞ

İslâm'ın ilk dönemlerine ait eserlerin bilinip tanınması, metod ve muhteviyâtlarının bilinmesi, bütün dinî ilimler gibi tefsir ilminin de önemli mes'eleleri arasında yer almaktadır. Hz. Peygamber ile başlayan sahabe, tâbiûn ve tebaut' tâbiîn ile, devam eden ve gelişen tefsir faaliyetleri içinde, hiç şüphesiz bu üç neslin yaptığı tefsirlerin çok önemli bir yeri mevcuttur. Hicri 1. ve 2. asırları kapsayan yıllarda yazılan tefsirlerin, günümüze ışık tutan ve yol gösteren yönlerinin yanında, tefsir ilminin doğuşu, gelişmesi ve çeşitli dallara ayrılması konularında da bize ışık tutan yönleri bulunmaktadır.

İlk iki asra ait tefsirler hakkında, bazı bilgiler elimizde mevcut ise de, yeterli olmadığı da bir gerçektir. Zira 1. ve 2. yüzyıllar içinde yazılmış ve adları muhtelif kaynaklarda zikredilmiş tefsir kitaplarından ancak bir kaçı, tetkik ve tahkik edilerek neşre edilebilmiştir. Bunlardan bir çoğu, el yazması nüshalar halinde dünyanın muhtelif kütüphanelerinde bulunmaktadır. Bazılarının ise, sadece adları bilinmekte var olup olmadığı, şayet var ise nerede olduğu maalesef bilinmemektedir.

El yazması nüshalar halinde dünyanın çeşitli kütüphanelerinde bulunan ve henüz tetkik ve tahkik yapılarak neşredilmemiş bulunan tefsirlerden biri de, Ca'fer es-Sâdik'a izafe edilen tefsirdir. Bilindiği kadarıyla dünyada sadece beş nüshası bulunan bu tefsirin, bir nüshası da İstanbul Süleymaniye kütüphanesi Nâfiz Paşa 65 numarada kayıtlı bulunmaktadır.

(\*) Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

C. Brockelmann ve Fuad Sezgin tarafından Ca'fer es-Sâdık'a izafe edilen bu tefsir, kaynaklarda yer alan ve bize kadar ulaşan tefsir arasında ilk sıralarda yer almaktadır. Nitekim İsmail Cerrahoğlu, «Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller» adlı doktora tezinde, zamanımıza kadar intikal eden tefsirleri sıralarken, Zeyd b. Ali (ö. 121/738) nin «Tefsiru Garibi'l Kur'âni'l Mecid» adlı tefsirinden sonra ikinci olarak Ca'fer es-Sâdık'a izafe edilen bu tefsirden söz eder (1). Daha sonra Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767) nin tefsiri gelmektedir.

Ca'fer es-Sâdık' (ö. 148/765) a edilen bu tefsirden önce yazılmış ve neşredilmiş bazı tefsirler de yok değildir. Bunlar arasında İbn Abbâş (ö. 68/687) ın ve Mücâhid' (ö. 103/721) in tefsirlerini özellikle zikredebiliriz. Ca'fer es-Sâdık'a ait bu tefsirden sonra ise Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) nin tefsiri neşredilmiştir. İlk baskısı 1965'de Râmpûr'da yapılan bu tefsir, «Rivâyet» tefsiri özelliğini taşımaktadır. İbn Abbas ve Mücahid'in tefsirleri ise ayetlere getirdikleri müstakil yorumlar itibariyle (Dirâyet) tefsiri mahiyetindedir. Ca'fer es-Sadık'a izafe edilen tefsir ise, «İşâri Sofî» tefsir okulunun ilk temsilcisi olma özelliğine sahiptir. Bu tefsirden önce yazılan fakat bize kadar intikal etmeyen tefsirlerin sayısı ise, İ. Cerrahoğlu'nun tesbitine göre 23 civarındadır (2). Bu tefsirler arasında ünlü mutasavvif Hasen el-Basrî (ö. 110/728) nin de tefsiri bulunmaktadır. Ancak tefsiri kaynaklarda zikredilmesine rağmen, elde mevcut değildir. Bu itibarla Ca'fer es-Sadık'a izafe edilen bu işâri sofi tefsir'in, tefsir tarihi içinde önemli bir yeri bulunduğu kanaatindeyiz.

Her ne kadar bu tefsirin Ca'fer es-Sadık'a aid olması kesin değil ise de, gerek kaynaklarda O'na ait bir tefsirden söz edilmesi, gerek ünlü mutasavvuf ve müfessir Sülemî (ö. 412/1021) nin tefsirinde O'ndan nakillerde bulunması, bu tefsirin tanıtılması ve muhtevasının bilinmesini gerekli kılmaktadır. Bu nedenle dünyada mevcut beş nüshasından biri olan Nafiz Paşa nüshasını esas alarak, bu tefsiri tanıtmaya çalışacağız. Diğer nüshaları yurt dışında bulunduğu için, bu nüshalar arasında bir mukayese yapma imkanına maalesef sahip olamadık. Diğer nüshalarının getirilmesini ise, O'na aidiyeti kesin olmadığı için teşebbüs etmedik.

1. Dr. İsmail Cerrahoğlu, Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller, Ankara, 1968, s. 132.
2. İ. Cerrahoğlu, a.g.e., s. 155-159.

## 1. CA'FER ES-SADIK'IN HAYATI

Ca'fer es-Sadık, Medine'de rebülevvel ayının 17. günü 80/699 yılında doğdu. O'nun 8 ramazan 83/702 senesinde doğduğu da rivâyet edilmektedir. O, 148/765 yılında 67 yaşında iken vefaatt etti ve Medine'deki Bâki mezarlığına defnedildi (3). Türbesi, Vahhâbiler tarafından tahrip edilinceye kadar, özellikle şiiiler tarafından ziyâret edilmiştir.

Annesi, Ebû Bekir'in torunu Kâsım'ın kızı olan Ümmü Fer-ve'dir (4). Baba tarafından da soyu, Hz. Peygamber'e dayanmaktadır. Ca'fer'in babası Muhammed el-Bâkır (ö. 114/732), el-Bâkırın babası Zeynel Abidîn (ö. 94/712), Zeynel Abidîn'in de babası, Hz. Hüseyin (ö. 61/680) dir. Hz. Hüseyin ise, Hz. Peygamber'in kızı Fatıma'nın oğludur (5).

Künyesi, Ebû Abdillâh'tır. Lakâbı ise, «es-Sâdık»tır. 10 çocuğu olmuştur. Bunlardan 7 si erkek, 3 ü ise kızdır. Bir başka rivâyete göre, 7 si erkek, 4 ü kız olmak üzere toplam 11 çocuğu vardır (6). Ca'fer es-Sâdık iki şeyde şöhrete ulaşmıştır. Bunlardan birincisi, doğruluk (sıdk); ikincisi ise ilimdir. Hayatında yalan konuşmadığı ve doğru olduğu için kendisine «es-Sâdık» (güvenilir) denilmiştir. Bu da O'na lakâb olmuştur (7).

3. Muhsin el-Emin, el-Âmilî, A'yânü's- Şia, Beyrut, 1983, 1/659; İbn Hallîkân, Vefâyâtü'l A'yân, Kâhire, 1948, 1/291; Hayruddîn ez-Zirikli, el-A'lâm, 2. baskı, 2/121; Kâmusu'l İslâmî, Kahire, 1963, 1/612; Encyclopaedia of İslâm, Leiden, 1965, 2/374; Fuad Sezgin, GAS, Leiden, 1967, 1/528-531; Fuad Sezgin, Târihu't Turasi'l Arabî, Câmia'tu'l İmam Muhammed b. Suud, 1983, c. 1, cüz 3, s. 267; Ömer Rıza Kehhâle, Mu'cemu'l-Müellifin, Dimeşk, 1960, 3/145; Ebû Nu'aym el-İsfehânî, Hilyetu'l Evliyâ, Beyrut, 1967, 3/192; ez-Zehabî, Siyeru A'lâmi'n Nübelâ, Beyrut, 1985, 3. Baskı, 6/269; Ayrıca bkz. Urduca İslâm Ansiklopedisi, Lahor, 1971, 7/272.
4. Şehristânî, el-Milel, Beyrut, 1975, 2/2; Kâmusu'l-İslâmî, 1/612.
5. De Lacy O'leary, el-Fikru'l Arabî ve Mekânetuhu fi't Târih, Ter. Dr. Temman Hasan, Kâhire, Tarihsiz, s. 109; Türkçe Ter: Hüseyin Yurdaydın, Yaşar Kutluay, Ankara, 1971; s. 64.
6. el-Amilî, a.g.e., 1/659; ez-Zirikli, A'lâm, 2/121.
7. Kâmusu'l İslâmî 1/612. Ca'fer es-Sâdık'ın hayatı ile ilgili diğer kaynaklar ise şunlardır: John B. Taylor, Ja'far Al-Sadiq, Spiritual Forebear Of The Sûfis, Islamic Cultere, 40. c. (s. 2), s. 97-101, Yıl, 1966; R.Y. Ebied and M.J.L. Young, A Treatise On Hemerology Ascribed To Ga'far Al-Sadiq, Arabica, Leiden, 1976, XXIII. c. (s. 3) S. 296-299. Prof. W. Montgomery Watt, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, Ter. Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara, 1981, s. 349; İgnaz Goldziher, Zâhiriler, Ter. Doç. Dr. Cihad Tunç, Ankara, 1982, s. 13-14; Prof. Dr. Hüseyin Atay, Ehl-i Sünnet ve Şia, Ankara, 1983, s. 47-48; Doç. Dr. Süleyman Ateş, İşâr i Tefsir Okulu, Ankara, 1974, s. 46-55.

Ca'fer es-Sâdık, babası Muhammed el-Bâkır'ın ölümü üzerine 119/737 yılında (bir başka rivâyete göre 114/733 yılında) O'nun yerine geçmiştir. İmamiyye fırkasının üzerinde ittifak ettiği en son imamdır. Ondan sonra İsnâ aşere çeşitli gruplara ayrılmıştır. Şîa'nın 6. imamıdır (8).

Ca'fer es-Sâdık'ın doğumu, Emevî halifelerinden Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705) nin halifeliği dönemine raslamaktadır. 67 yıllık ömrünün yaklaşık 52 yıllık bölümü, Emevîler döneminde (80-132/699-749) geriye kalan 15 yıllık bölümü ise, Abbâsîler döneminde (132-148/749-765), geçmiştir. es-Sâdık, 10'nu Emevîler, 2 si de Abbâsîler döneminde olmak üzere tam 12 halifenin idaresini görmüştür. Kendisi 42 yaşında iken amcası Zeyd b. Ali (ö.122/740) nin isyânını, 52 yaşında iken de bir devletin yıkılıp yerine yeni bir devletin kuruluşunu ve kuruluş sancılarını yaşadı. O'nun hakkında bilgi veren biyografi yazarlarının büyük bir çoğunluğu, kendisinin siyasete girmeyerek tarafsızlık ilkesini büyük bir hassasiyetle koruduğu hususunda hem fikirdirler (9). Şehristanî, O'nun hakkında şu tesbiti yapmaktadır: O, dinde ilim ve hikmet, ve dünyaya karşı ise zühd sahibi idi. Şehvî arzulardan uzak bir hayat yaşadı. Medine'de uzun bir müddet yaşamış ve süre içinde taraftarlarına yardımda bulunmuştur. O, kendisine bağlı olanlara, ilmin en ince noktalarını da öğretmiştir. Daha sonra Irak'a gelmiş ve orada da bir süre yaşamıştır. Bu süre içinde O, hiç kimse ile hilafet ve imamet konusunu tartışmamıştır. Çünkü ilim denizine dalan, sahil aramaz. Allah ile dost olan, insanlardan uzaklaşır. Allah'tan başkasıyla dostluk eden kişiye de şeytan, arkasına takıp götürür (10).

Ca'fer es-Sâdık'ın yaşadığı dönem, özellikle İslâmî ilimlerin inkişâf ettiği bir dönemdir. Ayrıca İslâmî ilimlerin dışında bazı ilimlerin gelişmeye başladığı bir dönem özelliğini de taşımaktadır. Bu dönemde gelişen ilimler arasında özellikle Tefsir, Hadis-İlm-i Kelâm, Cedel, Ensâb, Dil, Sihir, Edebiyât, Yazı, Tarih ve Astronomi gibi ilimler bulunmaktadır. Kur'ân-ı Kerim'in Arapça ve Arapça'nın da ilim dili oluşu, öncelikle Kur'ân'ın lügate bağlı

8. Ebû Zehrâ, İslâm'da Fıkhî Mezhepler Tarihi, Ter. Abdülkadir Şener, Ankara, 1968, 2/68; Ethem Ruhi Fiğlalı, İmamiyye Şîası, İstanbul, 1977, s. 165.

9. John B. Taylor, a.g.e., s. 99.

10. Şehristanî, el-Milel, 1/224.

olarak tefsiri üzerinde çalışmaları zorunlu kılmıştır. Hatta müs-lüman olmayanların da, O'nda gramer hataları bulmak için ça-lıştıkları ve araştırdıkları görülmüştür (11).

Ca'fer es-Sâdık, daha çocukluk yıllarında iken, tercüme ha-reketleri başlamıştır. Emevî emiri Hâlid b. Yezîd (ö. 85/704), bir Hristiyan rahibin yardımı ile Kimya'yla uğraşmış ve Yunancadan Kimya'ya ait eserlerin Arapça'ya tercüme edilmesi için emir ver-miştir (12). Hâlid'e atfedilen bu çalışma, müslümanların ilmi malzeme ve kazançlarını en eski Yunan kaynaklarından çıkar-dıklarını ve bu ilimlerin geliştirilmesi yönünde ilk hız ve hare-ketlerini bu eserlerden aldıkları gerçeğini bize gösterir, diyen P. Hitti, Ca'fer es-Sâdık'a atfedilen bazı Astroloji ve Kimya ile ilgili eserlerin, O'na aitliği konusunu günümüz münekkitleri ta-rafindan münakaşa altında tutulduğunu söyler (13).

Kimya ilminin babası olarak Câbir b. Hayyân (ö. 150/776) gösterilmektedir. Emevî veliahtı Halid b. Yezid ve Ca'fer es-Sâ-dık, O'nun hocalığını yapmıştır. Bu nedenle bazı kimya ile ilgili eserler, Ca'fer es-sadık'a izafe edilmiştir. Câbir'in bize kadar ula-şan eserlerinin sayısı 22 adettir. Bunlardan 5 adedi neşredilmiş-tir. Kâtip Çelebi bunu 27 olarak göstermektedir. Ancak O'na izafe edilen eserlerin çoğu da yakıştırmadır (14). Bu bilgiyi verme-mizin amacı, bazı kaynaklarda Ca'fer es-Sadık'ın Kimya ile ilgili olarak 1000 kadar eseri olduğu ve bunları Câbir b. Hayyân'ın top-ladığı görüşünün (15), abartmalı olduğunu belirtmek içindir. Kimya ilmi, Cafer'e izafe edildiği gibi Cifr ilmi de O'na izafe edil-mektedir (16). Ancak tefsirinde bu ilimle ilgili şeylere raslanıl-mamaktadır. Bu bilgiler, daha ziyade şîî kaynaklarda yer almak-tadır.

Kısaca verilen bu bilgilerden Ca'fer es-Sâdık'ın yaşadığı il-mî ortamın çok canlı, siyasî ortamın ise çok sıkıntılı olduğunu anlıyoruz. O, bu sıkıntılı siyasî ortamdan kendisini kurtararak,

11. Prof. Dr. T.J. Boer, İslâm'da Felsefe Tarihi, Ter. Dr. Yaşar Kutluay, Ankara, 1960, s. 25-26 .
12. Prof. Dr. Philip K. Hitti, Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, Ter. Prof. Dr. Salih Tuğ, İstanbul, 1980, 2/399; Boer, a.g.e., s. 61.
13. Hitti, a.g.e., s. 2/400.
14. Hitti, a.g.e., 2/400.
15. Hitti, a.g.e., 2/581.
16. Kamusu'l İslâmî, 1/612.

canlı ve hareketli olan ilmi ortama girmesini ve bu ortamda eserler vermesini bilmiş olan nâdir şahsiyetlerden biridir. O'nun bazı sahabileri görmüş olması ihtimal dahilindedir. Büyük ihtimalle bunlar arasında Mâlik b. Enes ve Sehl b. Sa'd bulunmaktadır. Şayet bu ihtimali göz önüne alırsak. O'nun tabiûndan olduğunu söyleyebiliriz. Ca'fer es-Sâdık, babası Muhammed b. el-Bâkır, Atâ, Urve, Nâfi ve Zühri'den rivâyetlerde bulunmuştur (17). Kendisinden ise, Şu'be, oğlu Musa el-Kâzım, Yahyâ b. Saïd el-Ensârî, Ebû Hanife, Ebbân b. Ta'leb, İbn Cüreyc, Süfyân es-Sevrî Musa b. Ca'fer, Süfyân b. Uyeyne ve daha pek çok kişi rivâyetlerde bulunmuşlardır (18).

Ca'fer es-Sadık'tan Buharî (ö. 256/869) hariç, Kütübü Sitte-nin diğer müellifleri de bazı rivâyetlerde bulunmuşlardır. Meselâ: Müslim, Sahih'inde (Kitabu'l Hac, Bâb 19); Tirmizî, Süneninde (Kitabu'l Kader, Bâb 10) ve Mâlik b. Enes, Muvatta'sında (Kitabu'z Zekât, Bâb 24, 1/278) O'ndan rivayette bulunmuşlardır. İmam A'zam Ebû Hanife (ö. 150/767) kendi müsnedinde, O'ndan her hangi bir rivayette bulunmamasına rağmen, talebesi Ebû Yusuf (ö. 182/798), hocası kanahyla Ca'fer en-Sâdık'tan bir rivâ-yette bulunmuştur (19).

Ca'fer hakkında sünni bir alim olan Şehristani'nin kanaatle-rini nakletmekle yetineceğiz. O'na göre Ca'fer es-Sâdık, Gulât adı verilen sapık şiiilerin ric'at (imamların tekrar dönmesi) ve gaybet (imamın gizlenmesi) gibi görüşlerden, Râfizilik ve bunların ileri sürdükleri aptalca fikirlerden uzak kalmış ve bu gibi saçmalıkla-rı yapanları da lânetlemiştir. Fakat Ca'fer es-Sâdık'ın ölümün-den sonra muhtelif fırka ve mezheplere ayrılan şiiilerden bir grup, kendilerini bu imamın taraftarlarına kabul ettirebilmek için, kendi fikir ve görüşlerini O'na dayandırmışlardır. İşin gerçeği şu-dur ki, Ca'fer es-Sâdık, bunların isnat ve fikirleriyle hiç bir ala-kası yoktur (20).

Ca'fer es-Sâdık'ın, Ebû Hanife'nin hocası olduğu söylenmek-tedir (21). Ancak bu tartışma götürür. Zira Ebû Hanife'nin do-

17. Kamusu'l İslâmî, 1/612; ez-Zehabi, Siyeru A'lâmî'n Nübelâ, 6/256, el-Amîli, A'yanu's-Şia, 1/666.

18. Kâmusu'l İslâmî, 1/612; el-Amîli, A'yanu's Şia, 1/666.

19. Ebû Yusuf Kitabu'l Âsâr, Beyrut, Tarihsiz, s. 124, H.N. 575.

20. Şehristani, el-Milel, 2/2.

21. Ebû Zehrâ, İslâm'ra Fikhî Mezhepler, 2/85.

ğumu ile Cafer es-Sadık'ın doğumları aynıdır. Her ikisi de aynı yaşıdır. Ebû Nu'aym'ın bildirdiğine göre, Ebû Hanife'yi Ca'fer es-Sadık'la ilk defa tanıştıran İbn Şubnume'dir. Yanlarında İbn Ebî Leylâ da vardır. Bu tanışmada Ca'fer, Ebû Hanife'ye bazı sorular sormuş ve O'nun dinde kıyas yapıp yapmadığını öğrenmek istemiştir, ve kendisine «Allah'tan kork kendi keyfi görüşüne göre dinde kıyas yapma, çünkü ilk defa kıyas yapan iblistir» diyerek adeta ikazda bulunmuştur (22). Şemsüddin Muhammed b. Ahmed, b. Osman, ez-Zehebî ise, Siyeru A'lâmi'n. Nübelâ'sında Ebû Hanife'den şu olayı nakletmektedir: Halife el-Mansur bana dedi ki: Ey Ebû Hanife, halk Ca'fer b. Muhammed'e hayranlık duymaktadır. O'na sormak üzere en zor mes'eleleri tesbit et. Ben de O'nun için 40 mes'ele hazırladım. Bundan sonra iki imam Hire'de el-Mansur'un huzurunda karşılaşmışlardır. Ebû Hanife devamla, el-Mansur'un huzuruna girdiğim zaman Ca'fer b. Muhammed, O'nun sağında oturuyordu. Onu görünce içime öyle bir korku girdi ki, bu korku el-Mansurun değil, Ca'fer'in heybetinden geliyordu. Selâm verdim. Daha sonra halife oturmamı istedi, ve Ca'fer'e dönüp beni gösterdi ve işte bu Ebu Hanife'dir dedi. Ca'fer es-Sâdık da evet dedikten sonra, halife bana dönüp Ey Ebû Hanife, mes'elelerini Ca'fer'e sor dedi. Ben de hazırladığım mes'eleleri tek tek O'na sordum. Neticede 40 mes'elenin hepsini de cevaplandırdı (23).

Halife el-Mansur, 136-158/754-775 tarihleri arasında halifelik yapmıştır. Bu olay, O'nun halifeliği döneminde geçtiğine göre, bu demektir ki, hem Ebû Hanife hem de Ca'fer es-Sadık en az 56 yaşında bulunmaktadır. Hatta daha fazla olma ihtimali de yok değildir. Çünkü bu olayın tarihi bilinmiyor. Bu rakam, el-Mansur'un halife oluşunun ilk yılı itibariyledir. Olgun yaşına gelmiş bir kişinin, hem de kendi yaşındaki bir kimseden ilim öğrenmesi veya o kimsenin talebesi olması biraz düşündürücüdür. Belki Ebû Hanife, Ca'fer es-Sadık'tan istifade etmiş ve bazı konularda fikrini almış olabilir. Ama bu olayda anlatıldığı gibi bir durum söz konusu ise şayet, Ebû Hanife'nin O'nun öğrencisi olması imkansızdır. Zira bir talebenin hocasını imtihan etmesi, en azından görgü kurallarına aykırıdır. Kanaatimizce, Ebû Hanife'nin O'nun talebesi oluşu konusu, şiiilerin özellikle yaymaya çalış-

22. Ebû Nu'aym, Hilyetu'l Evliyâ, 3/196-197; I. Goldziher, Zahiriler, s. 13-14.

23. ez-Zehebî, Siyeru A'lâmi'n Nübelâ, 7/257-258; Ebû Zehra, İslâmda Fıkhi Mezhepler Tarihi, 2/72-73.

tığı bir husustur. Böylece Ca'fer es-Sadık'ın şahsında sempati kazanacaklarını ummaktadırlar. Ancak onların bunda muvaffak olduklarını söylemek de mümkün değildir. Çünkü Ca'fer es-Sâdık, düşüncesi itibariyle ehl-i sünnet'ten pek farklı değildir. Hatta M. Watt'ın naklettiğine göre, el-Bağdadî, ehl-i sünnet kelmacıları arasında Ali b. Ebî Tâlib, Abdullah b. Ömer b. Abdilaziz, el-Hasen el-Basrî, ez-Zühri ve eş-Şa'bi ile birlikte Ca'fer es-Sadık'ı da saymaktadır (24). O'nun sahabe hakkındaki görüşleri de ehl-i sünnet'inkinden pek farklı değildir. Gerek kaynaklarda gerekse tefsirinde, sahabeye sempati ile baktığını ve aralarında hiç bir ayırım yapmadığını görmekteyiz. Özellikle Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer hakkında övücü sözleri mevcuttur.

## 2. SAHABE HAKKINDAKİ GÖRÜŞÜ

Ca'fer es-Sâdık, sahabe hakkında daima iyi düşünmüş ve onları hayırla yad etmiştir. Bazı kaynaklarda bu konu ile ilgili hatıralar, mevcuttur. Meselâ: Sâlim b. Ebî Hafs adında biri, Ca'fer es-Sadık'a Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i sormuş; O da; «Ey Sâlim, adam hiç dedesine söver mi? Ebû Bekir benim dedimdir. Şayet onları sevmemiş ve düşmanlarından onları aklamamış olursam, kıyamet gününde Muhammed (s.a.v.) min şefaatine nasıl nâil olabilirim? diye cevap vermiştir (25). Bir başkasına da, «sen bana cennet meyvelerinden yiyen iki kişiden soruyorsun» demiştir (26).

Ca'fer es-Sadık, Medine'den ayrılan bir gruba ise şöyle demiştir: Sizler, şehrinizin sâlih kişilerisiniz. Onlara şunu iletiniz: Kim beni ma'sum bir imam zannederse ibadete gerekli kılmış olur. Öyleyse ben ondan uzağım. Kim de benim Ebû Bekir ve Ömer'den uzak olduğumu zannederse, yine ben ondan uzağım» (27).

Ca'fer es-Sâdık'a izafe edilen tefsirde de, O'nun sahabe hakkında övücü sözleri ve izahları mevcuttur. Meselâ: «Hani iki kişiden biri olduğu halde, inkar edenler kendisini (Mekke'den) çıkardıkları sırada ikisi mağarada iken arkadaşına «Üzülme, Allah bizimle beraberdir» diyordu» (Tevbe, 9/40) ayetini izah ederken Ca'fer es-Sâdık şunları söylemektedir: Şüphesiz Ebû Be-

24. M. Watt, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, s. 349.

25. ez-Zehebî, Siyeru A'lami'n Nübelâ, 6/258-259.

26. ez-Zehebî, a.g.e. 6/259.

27. ez-Zehebî, a.g.e., 6/259.



kir, sâdık birisi idi Allah O'nu sâdık olarak isimlendirdi. O'nu Resulünün yardımına koşturdu. O, daima dünyada ikinin ikincisi oldu. Birincisi, Mustafa (s.a.v.) dir. İhtiyaç hissetmede ve rüyette de ikincidir. Peygamberlerden mevlasını ilk gören Mustafa (s.a.v.) olacaktır. Mü'minlerden ise, O'nu ilk görecek olan Ebû Bekir'dir. Çünkü O, ilk mü'minlerdendir, müslümanlar'ın babasıdır. (28).

«O ki malını (Hak rızası için) vererek arınır» (Leyl, 92/18) ayetinin Hz. Ebû Bekir hakkında nâzil olduğunu söyleyen, (29) Ca'fer es-Sâdık, «Tîn»in, Ebû Bekir, «Zeytûn'nun Ömer», «Tûr»un Osman, «Beledü'l Emin» in ise Ali olduğunu ifade eder (30).

Ca'fer es-Sâdık, Muhammed suresinin tefsirinde, Hz. Peygamber'i, cennete; dört halifeyi de cennetteki dört ırmağa benzetir. O'na göre cennette dört ırmak bulunmaktadır. Bunlardan su ırmağı, Hz. Ebû Bekir'dir. Hz. Peygamber, O'nun için, Kim Ebû Bekir'i severse, dini ayakta tutmuş olur, demiştir. Ca'fer'e göre dünyanın su ile kâim olması ne ise, dinin de Ebû Bekir'le kâim olması o dur. Süt ırmağı, Hz. Ömer'dir. Hz. Peygamber, Kim Ömer'i severse, doğru yolu bulur, demiştir. Çocuğun gıdası sütle olduğu gibi, İslâm'ın şerefi Ömer'ledir. Şarap nehri, Hz. Osman'dır. Hz. Peygamber, Kim Osman'ı severse, Allah'ın nuru ile aydınlanmış olur. Nasıl ki, şarap içeni sarhoş ederse, Osman sevgisi de insanı sarhoş eder ve kötülüklerden alıkoyar. Bal ırmağı ise, Hz. Ali'dir. Hz. Peygamber, Kim Ali'yi severse, en sağlam kulpa yapışmış olur, demiştir. Nasıl ki bal, vücut için bir şifadır aynı şekilde Ali sevgisi de, ruhlar, kalbler ve nefisler için bir şifâdır (31).

Ca'fer es-Sâdık, ona izafe edilen tefsirinde yer yer, Hz. Peygamber'in «Ashabıma sövmeyiniz» (32) ve «Ashabım yıldız'lar gibidir, hangisine uyarsanız kurtuluşa erersiniz» (33) hadislerini zikrederek, sahabeye sövülmemesi ve kötülük yapılmaması gerektiğini söyler, hatta bunları yapanları lânetler (34).

28. Cafer es-Sâdık, Tefsir, Nafiz Paşa, 65, v. 56a.

29. es-Sâdık, Tefsir, v. 131 b.

29. es-Sâdık, Tefsir, v. 131 b.

30. es-Sâdık, Tefsir, v. 137 a.

31. es-Sâdık, Tefsir, v. 111 b.

32. es-Sâdık, Tefsir, v. 29 b.

33. es-Sâdık, Tefsir, v. 113 a.

34. es-Sâdık, Tefsir, v. 113 a.

Şifî kaynaklarında, özellikle Ebû Bekir, Ömer ve Osman dinî sahabîleri kınayan, kötöleyen ve bunlardan hadîs kabul etmiyen ifadelerin yer almasına karşılık (35), şifîlerin 6. imamının bu ifadeleri, bunların daha sonra hakikatleri ne kadar çarpıttıklarının bir delili olmaktadır. Şifîlerin, sahabe arasında ayırım yapması, ehl-i beyt'i sadece Hz. Ali ve evlatlarına hasretmesi karşısında, Ca'fer es-Sâdık'ın sahabe arasında hiç bir ayırım yapmaması, üslelik bütün sahabeyi hayırla yad etmesi, üzerinde düşünülmesi gereken hususlardan biridir. Daha sonra da açıklayacağımız gibi, bu tefsirin Ca'fer es-Sâdık'a ait oluşu kesin değildir. Bununla birlikte, O'na izafe edilen bir tefsir de bu görüşlerin yer alması, son derecede önemlidir. Zira kesin olmasada, yine de O'nun görüşleri hakkında bize bir bilgi ve ip uçları vermektedir.

### 3. ESERLERİ

Ca'fer es-Sâdık'a ait eserlerin, sayıları ve adları hakkında, kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. Meselâ: el-Âmilî, A'yanu's Şia'sında, O'nun eserlerinin sayısını 24 olarak zikretmesine mukabil, (36) Fuad Sezgin,, 34 olarak nakleder (37). Ca'fer'in eserlerinin büyük bir çoğunluğu basılmamıştır. Ancak bir kaçının basıldığına dair kaynaklarda bilgi mevcuttur. el-Âmilî, O'na ait eserlerin adlarını zikrettikten sonra bu eserlerle ilgili kısa bilgiler de vermektedir. Fakat O, Ca'fer'in eserlerini sıralarken, O'na ait bir tefsirden söz etmez. Ca'fer es-Sâdık'ın eserleri hakkında en geniş bilgiyi Fuad Sezgin vermektedir. Fuad Sezgin'inin tesbitine göre, O'nun eserleri arasında «Tefsiru'l Kur'ân», «Menâfiu Suveri'l Kur'ân», «Esrârü'l Vahy», ve «Havâssu'l Kur'âni'l A'zîm» gibi tefsir ilmi ile ilgili kitap ve risaleler de bulunmaktadır. Tefsiru'l Kur'ân adlı eseriyle birlikte, burada zikrettiğimiz bu eserler, O'nun tefsir ile de meşgul olduğunu ve bu alanda da eserler verdiğini göstermektedir. Zira O'nun genellikle Cifr, Kimya, Astronomi, Tasavvuf ve Tılsım gibi ilimlerle meşgul olduğu zikredilmiş ve özellikle bu yönleri üzerinde durulmuştur. Fuad Sezgin'in zikrettiği bu eserler, O'nun tefsirle de meşgul olduğunun açık belgeleridir.

35. Geniş bilgi için bkz. Prof. Dr. İhsan İlahi Zahir, Şia'nın Kur'ânî İmamet ve Takiyye Anlayışı, Ter. Yrd. Doç. Dr. Sabri Hizmetli, Hasan Onat, Ankara, 1984, s. 25-44.

36. el-Amilî, A'yanu's Şia 1/668-669.

37. Fuad Sezgin, Tarihu't Turasi'l Arabî, cilt, 1, 3, s. 269-273. GAS, 1/528-531.

Ca'fer es-Sâdık'ın Süleymaniye kütüphanesinin muhtelif bölümlerinde 13 kitabı ve risalesi bulunmaktadır. Çoğunluğu el yazması olan bu eserlerin içinde, bir tanesi matbudur. O da 1329 h. yılında İstanbul'da basılmış olan Kitabu't Tevhid'idir. Fuad Sezgin'in bahsettiği kitaplar arasında yer alan Tefsiru'l Kur'ân'ın bir nüshası da, bu kütüphanede yer almakta ve Nafiz Paşa 65'de kayıtlı bulunmaktadır. es-Sâdık'ın bu kütüphanede bulunan diğer eserlerinden Menafiu Suveri'l Kur'ân, Ayasofya K. 1970'de; Havâssu Suveri Kur'ân'il A'zîm, Tahir Ağa 568'de; Mefatihü Suveri'l Kur'ân, Fatih 650/1'de kayıtlıdır. Fuad Sezgin'in verdiği bilgilerle, bizim bu kütüphanede yaptığımız tarama sonucu elde ettiğimiz bilgiler arasında bazı farklılıklar mevcuttur. Amacımız, O'nun eserleri arasındaki bu farklılıkları göstermek değildir. Bu nedenle bu konunun detayına inmek istemiyoruz. Amacımız, O'nun tefsirini tanıtmak ve muhteviyatı hakkında bilgi vermektir. Bağdadî'nin verdiği bilgiden öğreniyoruz ki, Ca'fer es-Sâdık, bunların yanında Kaderiyye'yi Haricîleri ve Rafizîleri reddeden eserler de yazmıştır (38).

#### 4. TEFSİRİ

##### A. Nüshaları :

Ca'fer es-Sâdık'a izafe edilen tefsire ait bilgiler, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan'ın el-Fihrist'inde, (39) - Brockelmann'ın Supplementbande' (40) da ve Fuad Sezgin'in GAS'ında (41) bulunmaktadır. Brockelmann, bu tefsirin iki nüshasından bahseder. Bu nüshalardan birincisi, Buhâr, diğeri de Bankipore'dadır. Fuat Sezgin ise, bu nüshaya ilaveten ayrıca üç ayrı nüshadan daha söz eder. Bunlar ise Aligarh, Ch. Beatty ve Nâfiz Paşa nüshalarıdır. Fuad Sezgin'in yaptığı tesbite göre dünyada beş nüshası bulunan bu tefsirin, nüshaları hakkındaki bilgi ise şöyledir:

1. Buhâr nüshası : (42) XV. 13'de kayıtlıdır. 309 varak olan bu nüsha, hicrî 1019'da yazılmıştır (43).

38. el-Bağdadî, Mezhepler Arasındaki Farklar, Ter. Doç. Dr. E. Ruhi Fiğlalı, İstanbul, 1979, s. 341.
39. Ebû Ca'fer, el-Fihrist, Necef, 1356, s. 47-48 den naklen, Dr. İsmail Cerrahoğlu, Kur'ân Tefsirinin Doğusu, s. 132.
40. Brockelmann, Supp, 1/321.
41. Fuad Sezgin, GAS, 1/529, Tarihu't Turasi'l Arabi, c. 1, cüz, 3, s. 269.
42. Buhâr kütüphanesi yazmalar fihristi, Calcuta, 1923, Bkz. Doç. Dr. Yusuf Ziya Kavakcı, İslâm Araştırmalarında Usul, Ankara, 1976, s. 191.
43. Brockelmann, Supp, 1/321, F. Sezgin, GAS, 1/529.

2. Bankipora nüshası : (44) 18.2/1460'da kayıtlıdır. 233 varak olan bu nüsha, 12. hicrî yüzyılda yazılmıştır (45).
3. Aligarh nüshası : (46) 2976111/28'de kayıtlıdır. 138 varaktır (47).
4. Ch. Beatty nüshası : 5253'de kayıtlıdır. 137 varak olan bu nüsha, hicrî 10. asırda yazılmıştır. (48).
5. Nâfiz Paşa nüshası : 65'de kayıtlıdır. 154 varaktır (49).

Brockelmann'ın tesbit ettiği iki nüshaya ilâve olarak F. Sezgin'in tesbit ettiği üç ayrı nüshaya bakarak, bu sayının daha da artabileceğini var sayabiliriz. Ama kesin bir şey söylemek, mümkün değildir. F. Sezgin'in verdiği bilgilere dayanarak, nüshalar arasında bir mukayese yapacak olursak, Buhâr nüshasının 309 varakla en fazla varaka, Ch. Beatty nüshasının ise 137 varakla, en az varaka sahip nüsha olduğunu görüyoruz. Aligarh nüshasının varak sayısı 138 olduğuna göre, bu nüsha da Ch. Beatty nüshası ile birlikte değerlendirilebilir. Varak sayısı açısından ikinci büyük nüsha, Bankipore nüshasıdır. Bu nüshanın varak sayısı 233'dür. Üçüncü büyük nüsha ise, Nâfiz Paşa nüshasıdır. Bu nüshanın varak sayısı ise 154'dür. Ancak bizim yaptığımız tesbit ile F. Sezgin'inin zikrettiği varak sayısı arasında bir farklılık mevcuttur. F. Sezgin, Nâfiz Paşa nüshasının varak sayısını 150 olarak göstermektedir (50). Halbuki bizim yaptığımız tesbitte 154'dür. Bu farklılık, nüshayı tetkik edenden mi yoksa matbaadan mı kaynaklanmaktadır? Bunu bilemiyoruz.

## B. NAFİZ PAŞA NÜSHASI

İstanbul Süleymaniye kütüphanesi Nâfiz Paşa 65'de kayıtlı olan bu nüshanın üzerinde, Tefsir-i Hazreti İmam Ca'fer Sâdık ibaresi bulunmaktadır. Bu yazı, bir kağıda yazılarak kitabın üzerine yapıştırılmıştır. Kitabın cilt kapağı siyah kartondan yapılmıştır.

44. Bankipore Umumi Şarkiyât Kütüphanesi Arapça ve Farsça Yazmalar Fihristi, Patna, 1918. Bkz. Y.Z. Kavakcı, a.g.e., s. 189.
45. Brockelmann, Supp, 1/321, F. Sezgin, GAS, 1/529.
46. Kamil Hüseyin tarafından hazırlanan Hindistan Aligarh İslâm Üniversitesi Arapça, Farsça ve Urduca Yazmalar Fihristi, Aligarh, 1909. Bkz. Y.Z. Kavakcı, a.g.e., s. 187.
47. F. Sezgin, GAS, 1/529.
48. F. Sezgin, GAS, 1/529.
49. F. Sezgin, 150 varak olarak zikretmektedir. Bizim tesbitimize göre bu nüshanın varak sayısı 154'dür.
50. F. Sezgin, GAS, 1/529.

miş ve sırtı bez ile kaplanmıştı. Kitabın adını belirten yazının Osmanlıca oluşu, ayrıca kağıdın kirli kül renginde olması ve siyah karton üzerine yapıştırılmış bulunması, bu yazının sonradan yazılarak üzerine yapıştırıldığını göstermektedir.

Bu nüshanın eb'at'ı, 225x168 mm, 140x75'dir. Yazısı nesih ve 19 satırdır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, varak sayısı 154'dür. Kağıdı, teksir kağıdı renginde, fakat kaliteli ve parlaktır. 1 a'da yazı bulunmamakta, fakat es-Seyyid Osman Sabahattin el-Mevlevî adında bir zat tarafından vakfedildiği yazısı yer almaktadır. Bu yazının altında bir mühür ve 1270 tarihi bulunmaktadır. Bu kayıttan, bu nüshanın, bu zat tarafından bu tarihte vakfedildiği anlaşılmaktadır. Ancak kime ve nereye vakfettiğine dair bir bilgi mevcut değildir.

İstinsah tarihi ve müstensihi bulunmayan bu nüshanın, F. Sezgin, tarafından, hicrî 11. yüzyılda yazıldığına dair bir kaydın zikredilmesi, bunun neye göre zikredildiği sorusunu akla getirmektedir. Zira Nâs suresinin hemen devamında Zünnûn el-Mısrî (ö. 245/859) nin 9 mısralık bir şiiri ile (51) Hz. Ali (ö. 40/661) nin 5 beytlik bir şiiri yer almaktadır. Daha sonra «Temmet'il Kitâb bi Avni'l Meliki'l Vehhâb» ibaresiyle kitap sonbulmaktadır (52). Bunun haricinde başka hiç bir kayda raslanmamaktadır. Yazı sili veya üslûbundan böyle bir sonucun çıkartılmış olması ihtimali akla gelirse de, bu konuda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Yanlız tefsirde dikkatimizi çeken bir üslup türü var ki, o da Muhammed S.A.V. ibaresinin çok sık kullanılması ve bu ibarenin dışında Hz. Peygamber'in diğer vasıflarına hemen hemen hiç yer verilmemesidir. Bu bir devrin özelliğini yansıtır mı, yansıtmaz mı? Bunu burada tartışmayacağız. Sadece bir tesbitimizi belirtmekle yetineceğiz.

F. Sezgin'in verdiği bilgiye göre, bu nüshalardan en eskisi, Ch. Beatty nüshasıdır. Zira bu nüsha, hicrî 10. asırda yazılmıştır. Nâfiz Paşa 11. yüzyılda ve Bankipore nüshası ise 12. asırda yazılmıştır. Buhar nüshasının yazılış tarihi ise 1019 h.dir. Bu da 11. yüzyıl demektir ki, O'na göre Nafiz Paşa ile aynı asırda yazılmış demektir. Aligarh nüshasının yazılış tarihi hakkında ise bir bilgi mevcut değildir (53).

51. Ca'fer es-Sâdık, Tefsir, v. 153 b.

52. es-Sâdık, v. 154 a.

53. F. Sezgin, GAS, 1/529.

### C. Bu Nüşanın Râvileri :

Ca'fer es-Sâdık'a izafe edilen bu tefsir, bizzat kendisi tarafından yazılmamıştır. Hadiste olduğu gibi, râviler zinciri ile O'na bağlanmaya çalışılmıştır. Nafiz Paşa nüshasının ilk râvisi, Ahmed b. Muhammed b. Harb'dir. Brockelmann'ın açıkladığına göre, Buhâr ve Bankipore nüshalarını nakleden kişi ise, Muhammed b. İbrahim b. Ca'fer en-Nu'mânî'dir (54). Bu da bize iki farklı kişinin, Ca'fer es-Sâdık'ın tefsir ile ilgili görüşlerini ve yorumlarını derleyip toplayarak bir araya getirdiğini göstermektedir. Veyahut ta, bu iki kişinin, içindé Ca'fer es-Sâdık'ın da bulunduğu bir çok kişiden gelen tefsir ile ilgili yorumları bir araya getirerek, bunu O'na izafe ettiklerini göstermektedir. Diğer nüshaları tetkik etmediğimiz için, onlar hakkında her hangi bir şey söylemeden, Nafiz Paşa nüshasının bu son ihtimali güçlendirdiğini rahatlıkla ifade edebiliriz. Zira bu nüshada es-Sâdık'la birlikte, yer yer Muhammed Bâkır'a ve «yükâlu» ifadesiyle de mechul müfessirlere yer verilmektedir.

Brockelmann, Ca'fer en-Nu'mânî'nin Muhammed b. Ya'kub el-Kuleynî (ö. 328939) nin talebesi olduğunu ve İbn Ebî Zeyneb diye şöhret bulduğunu söylemekte ve Suriye'de öldüğünü kaydetmektedir (55). Dr. Ali Zey'ûr, «Et-Tefsiru's Sûfi li'l Kur'ân İnde's Sâdık» adlı eserinde, Brockelmann'ın bu görüşünü esas alarak, bu tefsirin Ca'fer es-Sâdık'a ait olması gerektiğini ifade etmektedir. O'na göre bu tefsir, her ne kadar Ca'fer tarafından bizzat yazılmamış olsa da, O'nun damgasını taşımaktadır. Zira bu tefsir, O'nun huzurunda okunanlara uygundur; O tefsir yapmış, talebeleri de bu tefsiri kendi üsluplarıyla kaydetmişlerdir. Bu tefsirin özü, ister doğrudan isterse dolaylı yoldan, Ca'fer es-Sâdık'a aittir (56). Bu ifadesiyle Zey'ûr, yukarıda belirttiğimiz birinci ihtimali tercih ettiğini göstermektedir. Sünnî kaynaklarda adına tesadüf edemediğimiz Ca'fer en-Nu'mânî hakkında kısmen de olsa bazı bilgileri, el-Mirzâ Muhammed Bâkır el-Mevsevî'nin «Ravdâtu'l Cennât fi Ahvâlil' Ulemâ ve's Sâdât» adlı eserinde bulabildik (57). Burada O'na ait bir tefsirden bahsedilmekte ve bunun çoğunu Seyyid Murtaza'nın «Risaletu'l Muhkem ve'l Müteşâbih» adlı eserinde naklettiği söylenmektedir. Ancak Ca'fer es-Sâdık ile ilgili bir kayda raslanılmamaktadır (58).

54. Brockelmann, Supp, 1/321.

55. Brockelmann, Supp, 1/321.

56. Dr. Ali Zey'ûr, et-Tefsiru's Sûfi, Mısır, 1979, s. 69-70.

57. el-Mirzâ Muhammed Bâkır, Ravdâtu'l Cennât, Beyrut, Tarihsiz, 6/127-128.

58. M. Bâkır, a.g.e., s. 128.

Zey'ür, bu eserinde Sülemi (ö. 412/1021) nin Fâtih 26'da kayıtlı bulunan «Hakâiku't Tefsir» adlı eserinde yer alan Ca'fer es-Sâdık'la ilgili rivâyetlere dayanmakta ve bu tefsirde yer alan yorumlara dayanarak Breckelmann'ın zikrettiği tefsirin Ca'fer es-Sadık'a ait olduğunu isbat etmeye çalışmaktadır (59). Zey'ür, Sülemi'nin tefsirinde geçen Ca'fer es-Sadık'la ilgili rivayetleri tahriç ederek surelere göre sıralamış ve bu rivayetlere dayanarak Ca'fer es-Sadık'ın tefsiri ve tasavvufî anlayışı konusunda kendi görüşlerini yansıtmıştır. Öyle görülüyor ki Zey'ür, Brocmelmann'dan bu tefsirin varlığını öğrenmiş, fakat O'nun zikrettiği nüshaları ve bu arada Nafiz Paşa nüshasını da görmediği anlaşılmaktadır. Zira bizzat kendisi Sülemî'den istifade ettiğini açıkça beyan etmektedir (60).

Zey'ür'un Sülemî'den tahriç ettiği rivayetlerle, bizim Nafiz Paşa nüshasındaki rivayetleri karşılaştırdığımızda ortaya çıkan sonuç, hiç de ümit verici olmamıştır. Besmele ile ilgili yorum hariç, diğer ayetlere verilen anlamların birbirine benzemediği görülmüştür. Bu karşılaştırma, Bakara'dan 3, Al-i İmrân'dan 8, Nisâ'dan 3, Mâide'den 1, A'raf'dan 2, Tevbe'den 2, Rad'd'dan 1, Hicr'den 1, Nahl'den 1, Kehf'den 1, Rûm'dan 1, ve Yâsin'den 1, ayet olmak üzere toplam 25 ayet ve yorumu üzerinde yapılmıştır. Örnek olarak Hicr suresinin 87. ayetini verebiliriz: Bu ayette «Andolsun ki sana ikişerlerden yedi ve bu büyük Kur'ân'ı verdik» buyrulmaktadır. Sülemî'deki rivâyete göre Ca'fer es-Sâdık bu âyeti şöyle yorumlamıştır: Sana ikram ettik ve sana Kur'ân'ı indirdik. Sana peygamberlik verdik, sana ilham ettik, sana yol gösterdik, sana hakimiyet verdik ve daha sonra sana yedi kâramet ikram ettik: Bunlar, hidayet, nübüvvet, rahmet, şefkat, sevgi ve ülfet, nimet, ve sekinettir. Bunları Kur'ân'la birlikte verdik ve O'nun içinde Allah'ın büyük ismi mevcuttur (61).

Nafiz Paşa nüshasında ise, yarısı Allah'a yarısı da kula ait olmak üzere yedi âyet bulunduğunu zikreden Ca'fer es-Sadık, kula ait olan âyetleri şöyle açıklamaktadır: kulluk, hürmeti koruma, sevgi, vefa sınırını aşmamak, tazarru, ağlamak ve seçmek. Allah'a ait olan kısmı ise şunlardır: mağrifet, tevfiik, ismet, hidayet, rızâ kabul ve rahmettir (62).

59. Zey'ür; et-Tefsiru's Sûfi, s. 67-71.

60. Zey'ür, a.g.e., s. 122.

61. Zey'ür, a.g.e., s. 258-259.

62. Ca'fer es-Sâdık, Tefsir, v. 58 b.

Her iki yorum da işârî tefsire göre yapılmış olmakla birlikte yapılan yorumların arasındaki farklılık apaçık ortadadır. Aralarında mahiyet farkı mevcuttur. Binaanaleyh bu yorumlardan birisi ancak Ca'fer es-Sâdık'a ait olabilir. Her ikisinin de O'na ait olması, çok az bir ihtimaldir, veya mümkün değildir. Bu da gösteriyor ki, işârî tefsirle ilgili yorumlar daha sonra bazı kişiler tarafından bir araya getirilmiş ve içinde Ca'fer es-Sadık'a ait yorumların da bulunması sebebiyle, bu işârî sofi yorumlar O'na izafe edilmiştir. Nitekim Ca'fer es-Sadık'la ilgili yorumları toplayan kişilerin farklı oluşu da bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.

Nafiz Paşa nüshasındaki râvilerin toplam sayısı yedidir. Bu râviler sırasıyla şunlardır :

1. Ahmed b. Muhammed b. Harb,
2. Ebû Tâhir b. Me'mûn,
3. Ebû Muhammed el-Hasen b. Muhammed b. Hamza,
4. Muhammed b. Hamza,
5. Ebû Muhamed el-Hasen b. Abdillâh,
6. Ali b. Muhammed b. Ali b. Mûsa er-Rızâ,
7. Mûsa b. Ca'fer (63).

Mûsa b. Ca'fer (ö. 183/799), Ca'fer es-Sâdık'ın oğludur. Şiilerin 7. imamıdır. Mûsa el-Kâzım diye ünlüdür (64). Ali b. Muhammed b. Ali b. Mûsa er-Rızâ (ö. 203/818) ise Mûsa el-Kâzım'ın oğlu ve Ca'fer es-Sâdık'ın torunudur. Şiilerin 8. imamıdır. Ali Rızâ diye meşhur olmuştur (65). Bu iki kişi hakkında kaynaklarda yeterli bilgi mevcut olmasına rağmen, maalesef diğer beş kişi hakkında yeterli bilgi mevcut değildir. Bilinen ricâl kitaplarında bu beş kişinin adına raslanmadığı gibi, es-Seyyid Ebû'l Kâsım el-Mevsevî'nin «Mu'cemu Ricâli'l Hadîs» adlı eserinde de bu kişilerle ilgili yeterli bilgiler mevcut değildir. Bir şîi rical kitabı olan bu eserde, bu beş kişiden bir ikisinin adı mevcut ise de, doğum ve ölüm tarihleri bulunmadığı ve aynı addan bir kaç kişinin olması nedeniyle yeterli bir bilgi elde edilememiştir (66). Meselâ: el-Hasen, b. Abdillâh, Muhammed b. Hamza ve el-Hasen b. Muhammed b. Hamza'nın adlarına tesadüf etmemize rağmen, Ebû

63. Ca'fer es-Sâdık Tefsir, v. 2 a, 2 b.

64. ez-Zirikli, el-A'lâm, 8/270.

65. ez-Zirikli, a.g.e., 5/178.

66. Ebu'l Kasım, el-Mevsevî, Mu'cemu Ricâli'l Hadîs, Baskı yeri ve tarihi yok, Cüz, 4. s. 313, 314, 374, 375; cüz, 15, s. 115, 176; cüz, 16, s. 44, 45, 46.



Tâhir b. Me'mûn adına hiç raslanılmamıştır. Bu kaynakta Muhammed b. Harb adında bir kişi mevcut olmakla birlikte, Ahmed b. Muhammed b. Harb adında bir kişi de bulunamamıştır.

Bu sebeplerden dolayı, -daha başka sebepler de olabilir- bu tefsirin Ca'fer es-Sâdık'a aidiyeti kesin değildir. Ancak bu, O'nun tefsiri de değildir dememiz mümkün değildir. Bizce en doğru değerlendirme, bu tefsirin bir bölümünün O'na ait oluşu ve bir çok yorumların ise O'na yakıştırmadan ibaret bulunuşudur. Meselâ: Besmelenin tefsirinde, Sülemî'deki yorum ile Nafiz Paşa nüshasındaki yorum arasında çok önemli bir fark mevcut değildir. Nafiz Paşa nüshasından besmeleden sonra, «Kâle es-Sâdık» ifadeyle şu yoruma yer verilmiştir: Bâ, Allah'ın bekâsıdır; sîn, O'nun isimleridir; mîm, O'nun makamıdır. Bunun anlamı, benim bekamı, isimlerimi ve makamımı zikrediniz, demektir. Mü'minin imanı, O'nun bekasını zikretmesidir. Müridin hizmeti ise, O'nun isimlerini anmasıdır (67).

Sülemî'nin yaptığı nakilde ise besmele şöyle yorumlanmıştır: Ca'fer b. Muhammed'den, O şöyle demiştir: Bâ, Allah'ın bekâsıdır; Sîn, O'nun isimleridir; mim, mülküdür. Mü'minin imanı, O'nun bekasını zikretmesidir. Müridin hizmeti ise, O'nun isimlerini zikretmesidir (68).

Görüldüğü gibi, bu iki yorum arasında bir kelime hariç, tam bir uyum mevcuttur. Ne var ki, bu uyum diğer yorumlar için geçerli değildir. Bu da bize, bu tefsirde Ca'fer es-Sâdık'a ait yorumlar bulunduğunu, ama bazı yorumların ise O'na yakıştırmadan ibaret olduğunu göstermektedir.

## SONUÇ

Ca'fer es-Sâdık'a izafe edilen bu tefsir hakkında verdiğimiz kısa bilgiden de anlaşılacağı gibi, bu tefsirin O'na aidiyeti kesin olmamakla birlikte yine de On'dan bazı izler taşıdığı muhakkaktır. Şif geleneğine uygun olarak O'ndan nakledilen bu sözlü rivayetlerin, daha sonra bazı kişilerce toplanmış olması da bir şanstır. Zira en azından O'nun görüşlerinin ve fikirlerinin ip uçlarını bu tefsirde bulabilmekteyiz. Her ne kadar bu tefsirde yer alan bütün görüşler, O'na ait değilse de, bazılarının O'na ait ol-

67. Ca'fer es-Sâdık, Tefsir, v. 2 b.

68. Zey'ûr, et-Tefsiru's Sûfi, s. 125.

ması ihtimali kuvvetle muhtemeldir ve bu da bu tefsirin tanıtımını yapmak için yeterli bir sebeptir. İşâri tefsir ekolünün ilk örneklerinden biri olarak nitelendirebileceğimiz bu tefsirin, şayet Ca'fer es-Sâdık'a aidiyeti kesin olsaydı veya O'na aidiyetini isbat edebilseydik; bu, tefsir tarihi içinde büyük bir öneme hâiz olurdu. Yine de O'na izafe edilen bu tefsirin tanıtılması ve bu tefsirinde yer alan görüşlerinin bilinmesi, bizim için faydalı olmuştur. Zira en azından bu tefsirde yer alan görüşleriyle, başka eserlerde O'na izafe edilen görüşler arasında bir mukayese yapabilmek imkanına, bizi sahip kılmaktadır. Genel hatlarıyla O'nun görüşlerini ve tefsir anlayışını, bu tefsirden çıkartma imkanına sahibiz. Özellikle sahabe hakkındaki görüşleri, dikkate değer bir mahiyet arz etmektedir. Zira Hz. Ali hariç, diğer sahabe hakkında hiç de iyi düşünmeyen şii'lere karşılık, şîa'nın 6. imamı olan Ca'fer es-Sâdık'ın görüşleri büyük bir önem arz etmektedir.